

1839 GÜLHANE HATT-I HÜMAYÛNU VE DIŞ POLİTİKADAKİ BOYUTLARI*

A. D. NOVIÇEV

Çeviren: Darhan HİDİRALİ.

1839 senesi Türkiye tarihi açısından 30 yıldan fazla süren ve Tanzimat-ı Hayriyye diye adlandırılan reformların başlangıcı olması hasebiyle ayrı bir önem arz etmektedir. Bu reformlar devletin gelişmesi için kaçınılmaz olup zaruri ihtiyaçlardan doğmuştu. Devletin ileri görüşlü elit tabakası, özellikle Batı'da bizzat bulunarak Avrupa devletlerinin iktisadî yapılanmaları ve medeni-kültürel hayatlarını yakından izleme fırsatını bulan üst bürokratlar, Batı tarzında bir yapılanmaya geçmek için gerekli reformlar yapılmadan Türkiye'nin ilerlemesinin söz konusu olmayacağı kanaatine vardılar. Bunların içinde en önde gelen isimlerden birisi olup Paris ve Londra büyük elçilikleri yaptıktan sonra ve 1837'de Hariciye nazırlığına atanan Mustafa Reşit Paşa reform hareketlerinin başında bulunuyordu. 1826 yılında reformları başlatmış olan Sultan II Mahmud onu bizzat desteklemiş ve 1838 senesinde kurulan özel komisyon tanzimat fermanı üzerine çalışmaya başlamıştı.

Yukarıda gösterilen sebeplerden başka ayrıca 1839 senesinde vuku bulan bir hadise de bunda oldukça etkili olmuş dış politika ve harici olaylar tanzimat fermanını adeta kaçınılmaz hale sokmuştu. Zikredilen yılın 24 Haziran'ında Türkiye, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa karşısında mağlubiyete uğrayarak büyük bir darbe yemişti ve devletin bundan sonraki kaderi artık, bu savaşı durdurarak anlaşma şartlarını belirleyen İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya. Adı geçen devletlerden Fransa, Mehmet Ali Paşa'yı açıktan desteklemiş ve Paşa onların yardımıyla iktisadi siyasi, idari ve medeni reformlar gerçekleştirmişti. Devletin üst tabakasının düşmanca tavırlarına rağmen İngiltere'de bile, Mısır valisini reformcu olarak tanıyan ve destekleyen taraftarları az değildi. İşte bu ortamda Batılı devletlerin sempatisini ve güvenini kazanmak ve böylece Mehmet Ali Paşa'yı gözden

* *Tyurkologičeskii sbornik ANSSSR. İnstitut Vast. İzd. Nauka Moskva 1972, s. 382-395.*

düşürebilmek için Mustafa Reşit Paşa reformların zaruriyetini anlamıştı¹. O, Bab-ı Ali'nin de aynı Mısır valisi gibi, liberal ve çağdaş bir rejim kurabileceğini Avrupa'ya göstermek gerektiği kanaatini taşıyordu².

Reform meselelerini Londra'da bulunduğu sıralarda Palmerstan'la müzakere eden M. Reşit Paşa, vatanına dönünce bunların tatbika koyulacağına dair ona söz vermişti³. Hariciye Nazırı olunca Padişah'ı reformlara ikna etmeye girişip hazırlıklarını tamamlamaya başladı. Nihayet muhafazakâr rakiplerini de aşarak, Padişah'a reformlarla ilgili Hatt-ı şerifi ilân ettirdi. Bu tarihi olay 3 Kasım 1839 tarihinde gerçekleşti. Ferman, okunduğu yerden dolayı Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak adlandırılmıştır. Ferman'ın okunması esnasında çeşitli misafir ve davetliler arasında yabancı devletlerin İstanbul'daki sefirleri de bulunmakta idi. Bununla Padişah Türkiye'nin yeni reformlara adım attığını bütün dünyaya, özellikle Avrupa'ya resmî olarak ilân etmiş oldu.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, bütün tebanın din, mezhep ve ırk gözetilmeksizin kanun önündeki eşitliğini sağladı. Hıristiyan Avrupanın dikkatini celbedebilmek için, Mustafa Reşid Paşa özellikle bu konuya ehemmiyet vermekteydi⁴. Ferman Batı Avrupa devletlerince memnuniyetle karşılandı⁵. Prokeş-Osten'in şahsî gözlemlerine göre, Gülhane Hatt-ı Hümayunu esas amacına ulaşmıştı. Reşid Paşa göz önünde bulundurulacak ve güvenilecek dış ülkeleri ve kısmî olarak da imparatorluk içerisinde güç kazanmaya başlayan muhtar devletleri kabullenmişti⁶. Çağdaş olan, Rus elçisi K. Bazili'nin kanaatine, hatt-ı şerifin baş mimarı M. Reşid Paşa, yapılacağı vaad edilen şartlara kanun önünde Hıristiyanın Müslümanla eşit kabul edileceği maddesini eklemekle Avrupa kamuoyu ve bürokrasisinin sempatisini kazanmış ve "İngiltere hükümetinin de özel sevgisine nail olmuştu".⁷

Reform vaatleriyle uzaktan veya yakından ilgilenen dört devletten (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya) sadece ikisi Gülhane Hattı'nı olumlu karşıladılar.

İngiltere hükümeti, fermanı öncelikle kendi antirus (Rus karşıtı) politikası açısından değerlendirdi.

- 1 G. Rozen, *İstoriya Turtsii ot podbedi reformu v 1826 godu da Parijskoğa traktata v 1856 godu Vdvuh çastgah* Per s nem ç II. SPb 1872 s. 16-17; Ed engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des reformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 Jusqu'a nos jours*, c. I, Paris, 1882, s. 29; Prokesch -Osten, *Mehmet Ali Vize- König von Aegypten Aus meinem Tagebuche*, 1826-1841, Wien 1877 s. 133.
- 2 B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London-New York- Toronto., 1966 s. 105.
- 3 Prokesch-Osten, *a.g.e.*, s. 126.
- 4 R. Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s. 99.
- 5 Ed Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, s. 29; S. Bilsel, *Tanzimatın Harici Siyaseti-Tanzimat*, Ankara 1940 s. 2.
- 6 Prokesch-Osten, *a.e.*, s. 128-129.
- 7 K. Bazili, *Siriya i Palestina pod turetsim pravitel'stuom v istoričeskom i političeskom otnoşeniyah*, M., 1962, s. 186.

Rusyanın, Ortadoğudaki menfaatlerine ters düşen ve ayrıca kendisini Hindistan'a bağlayan yolları tehdit eden hareketlerini dikkate alan İngiltere hükümeti reformlar sonucu Türkiye'nin yeniden güç kuvvet kazanmasını ve Orta Doğu'da Rus karşıtı politika izlemesini beklemekteydi. İngiltere, hatt-ı hümayunun Müslümanlarla gayri müslimlerin eşitliğini sağlamasıyla, Rusya'nın dindaşları ve ırkdaşları Ortadoks Slavları koruma bahanesiyle Türkiye'nin içişlerine karışmasının nihayet son bulacağını ummaktaydı. Böylece, onların hesaplarına göre Rusya'nın Ortadoğudaki nüfuzunun zayıflaması, İngiltere'nin Türkiye'de etkili olmasına yol açacaktı⁸. Palmerstan'a göre, Gülhane Hatt-ı Hümayununda ilân edilen iyi niyetli açıklamalar Osmanlı devletinin medenî Hıristiyan devletler ailesine dahil olabilmesi için kâfi idi⁹.

Fransa'daki egemen gruplar da Gülhane Hattı sonucunda Rusya'nın Ortadoğu'da zayıflayacağı ve bunun da kendilerini müspet gelişmelere götürceği kanaatini taşımaktaydı. Bu sebeple, bilhassa hatt-ı hümayûn'un Müslümanlarla gayr-i müslimlerin eşitliğini ilâ eden maddesini sevinçle karşıladılar¹⁰. S. Tatişşev bu durumu şu satırlarla nakletmektedir: "İngiliz ve Fransız basını Gülhane Hattını bayram şenliğiyle karşıladılar ve onun mimarı Mustafa Reşid Paşa'yı göklere çıkarttı. Batı basını Türkiye'nin yeniden doğuşunu ittifakla selâmladılar ve büyük liberal değişmeler yolundaki geleceği hakkında kehanette bulundular".¹¹

Gülhane Hatt-ı Hümayun'un yankıları konusunda G. Rozen ise şunları yazmaktadır: Bu ferman, mimarını sadece yurt dışında değil, içeride de haklı çıkarmıştı. Kamuoyu şu gerçeğe dikkat etmedi: Güzel kanunlar çıkartmak kolaydır. Ama bir kaç satırla, kökleşmiş, devletin ve toplumun her yönüne nüfuz etmiş olan bozuk idareyi, zayıflığı ve her çeşit saçma eğilimleri değiştirmek oldukça zordur. Herkes iyi niyeti, ta işin başında kabul etmeye hazırdı, tek sözle herkes altın dağdan ümitliydi. Liberal nâzırın (Mustafa Reşid Paşa) ve Sultan Abdulmecid'in Avrupa basınında, özellikle İngiltere'de ismi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa hakkındaki övgülerle kıyaslanmaya başladı¹².

Bilhassa Fransız basını Gülhane hatt-ı hümayununu sıcak karşıladı ve Mustafa Reşid Paşa'yı öven ifadeleri de esirgemedi. *L'Univers* gazetesi 26 Kasım 1939 sayısında Osmanlı teb'ası sayılan bütün müslüman halklara vaad edilen bir takım siyasi haklar yerine getirildiği takdirde, kaçınılmaz bir takım önemli değişikliklere yol açacağını ve Türkiye'yi çağdaş medeniyete taşıyacak olan Enstitü-

8 T. Ünal, *1700-den 1958'e Kadar Türk Siyasi Tarihi*, 2. baskı, Ankara, 1958, s. 121; T. Z. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1960, s. 37.

9 S. Tatişşev, *Kneşniaya politika imperatora Nikolaya Pervoğa SPb.*, 1887, s. 578.

10 T. Ünal, a.e., s. 37.

11 T. Tatişşev, a.e., s. 578.

12 G. Rozen, a.g.e., b II. s. 20.

lerin temelini oluşturacağını, bu büyük işin Reşid Paşa'nın hayırlı faaliyetlerinin ve aydınlatıcı düşüncelerinin semeresi olacağını yazdı¹³.

Diğer bir Fransız gazetesi, *La Presse*, Gülhane Hatt-ı Hümayununu gerçek orijinal anayasa olarak nitelendirmekte ve şöyle devam etmektedir: Bu, eksikliklerden arınmış bir çağdaş anayasa değildir. Bununla beraber, iyi hazırlanmış ve Osmanlı İmparatorluğunu uygulamalardan kurtaracak kanunlara sahip olmasıyla değerlidir. Bu hareketin diğer Doğu halklarına da tesirini göstereceği şüphesizdir"¹⁴.

La Siecle gazetesi ise 9 Kasım 1939 sayısında Gülhane Fermanının ilan törenini genişçe haber vererek metnini yayınladı ve onu "içtimaî ve idarî sistemde inkılap" olarak değerlendirdi¹⁵.

Le National gazetesi de fermanı sadece iç değil dış politika açısından da değerlendirirken onu "anayasal hareket", (Türkiye'nin -AN) siyasî ve içtimaî ilerlemesinin teminatı", "Avrupaî tarzdaki inkılap" olarak nitelendirmekteydi. Gazetenin kanaatine göre fermanın önemi Türkiye'de Mehmet Ali Paşa'yı endişelendirecek yeniliklere, inkılaplara öncülük etmesinden ileri gelmektedir¹⁶.

Gülhane Hattını, kansız ve büyük bir inkılap olarak nitelendiren *Le Temps* "Sultan Müslümanların siyasi ve sosyal rejimlerini Batılı devletlerin dayandığı temel ilkelere yükseltti", diye yazdı. Hatta Gülhane fermanının Türkiye'nin büyük Avrupa ailesine dahil olmasındaki önemi¹⁷ hakkındaki düşüncelerin beyan etmekte de kendisini alıkoyamadı.

Ayrıca, Fransız basınında Gülhane Fermanının İnsan Hakları Beyannamesinin bir benzeri olduğu ve iki büyük ilkeye, yani eşitlik ve adalet ilkesine dayandığını ileri süren fikirler de yer almakta idi¹⁸. İngiliz basını ise değerlendirmelerinde biraz daha ciddi idi.

Fakat bir takım gazeteler fermanı yine müspet ve büyük bir olay olarak değerlendirdi. *The Times* "Sultan hazretleri kendi devletini yeniden kurdu. Osmanlı devleti tarafından bugüne kadar bilinmeyen bir sistem oluşturdu. Eğer o bu yoldan giderse bu çok güzel olacak. Bunun böyle olacağını ümit etmekteyiz¹⁹" diye yazdı.

Avusturya'da ise egemen gruplar Gülhane Hattını zahirde alkışlıyor gözükse bile esasında onun ilerici temel ilkelerini tenkit etmekte, kınamaktaydılar.

13 S. E. Siyavuşgil, *Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler*, Tanzimat Küll., İstanbul, 1940, s. 4.

14 a.e., s. 4.

15 a.e., s. 4-5.

16 a.e., s. 6.

17 a.y.

18 a.e., s. 7.

19 a.e., s. 2.

Metternich, 3 Aralık 1839 tarihinde İstanbul'daki Avusturya sefiri Stgurmer'e şu yazıyı göndermişti: "Sultan, yakınlarda bir merasimde zahirî düşünenler için anayasa hükmünde olan ancak işi derinlemesine ve daha pratik düşünen kişiler için temel ilkeler beyannamesi değerinde olan ferman ilan etmiş..." Anayasaları olumsuz olarak adlandıran (onun kanaatince Anayasalar bu 50 sene zarfında, 1789 Fransız ihtilalinde Avrupaya çok belâlar getirmiştir) Metternich şöyle devam ediyor: "Abdülmecid'in yapmak istediği ve yaptığı işler oldukça doğru ve dahiyane-dir. O kendi idarî temellerine hizmet edecek ilkeleri ilân etti. Bu ilkeler bütün devletlerin en büyük kanunları olan dinî kanunlara dayanmaktadır". Metternich, Sturmer'e Avusturya Sarayı adına Sultan'ın son fermanı hakkındaki olumlu duygularını dile getirerek bunları divana iletmesini tavsiye ederken, sadece Türk reaksiyoner ve muhafazakârlara karşı ılımlı olmasını da öğütlüyor ve şöyle diyordu: "Reşit Paşa'yla aramızdaki köklü dostluğa dayanarak ve ona sadece hayır dualarda bulunarak biz Sultanın tahtı için olumlu ve faydalı olan her şeyi -onun devletinin gelişmesi ve güçlenmesiyle ilgili gördüğümüz her şeyi, alkışlamaya hazırız".²⁰

Bunu takiben Metternich, Avusturya Prensi Gülhane Hattının bütün ilericî ilkelerini reddettiğinden Sturmer'e Osmanlı devletinin yeniden örgütlenmesi ve yapılanması konusundaki kendi fikirlerini teferruatlı anlattı.

Metternich Gülhane Fermanının Padişah'ın tahtını sağlamlaştırmak için ilân edildiğini izah etmek için büyük gayret sarfetti. Padişah'a ve Reşid Paşa'ya Avrupa medeniyetinden Türk devlet müesseselerinin yapısıyla anayasayla uyuşmayan yenilikler getiren kararların alınmaması konusunda ısrarlı tavsiyelerde bulundu. Bunun sonucu hep kötü olmuştur. Bu sebeple Metternich, II. Mahmud'u tenkitle anmaktadır. Onun kanaatine göre II Mahmud'un en büyük hatası daha çok şekle takılıp kalması, işin aslını önemsememesidir²¹.

Metternich, Osmanlı devletinin esasının İslamî anlayışla kurulduğunu göstermektedir. Osmanlı devleti hayatta kalabilmek ve gelişebilmek için iyileşmenin çarelerini kendi varlığının çekirdeği olan iç yönetimde aramalı ve ondan sonra

20 *Mémoires, documents et écrits divers laises par le Prince de Metternich, Chancelier de Cour et d'Etat Publie's par son fils le Prince Richard de Metternich... Deuxieme partie. L'Ere de paix (1816-1848)* L. VI, Paris 1883 (dalee-Metternich, Mémoires) s. 378-379. Nemetskoe izd. Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Nerowsgegeben von dem Sohne des Staatskanzlers Fürsten Richard Metternich Winneburg... Bd., 6. Wien, 1883 (dalee-Metternich, Papieren). Almanca basımında dükümanın aslında Metternich'in Stürmer'e yazdığı mektubun Fransızcası da bulunmaktadır. Mektubun Türkçesi için bk. Hıfzı Timur, *Türkiye'de Abdülmecid'in islahatı hakkında Metternich'den İstanbul'da Baron von Stürmer'e sb., Sb. Tanzimat, İstanbul 1940.*

21 Bu Metternich'in II. Mahmud'un reformlarına karşı ilk tenkidi değildir. Paris'teki Avusturya Sefiri Apponi'ye 3 Temmuz 1839 tarihinde, Gülhane Hattından 4 ay önce yazdığı mektupla, Halihazırdaki Osmanlı devletinin kötü durumunun önceki reformlar sonucunda oluştuğunu ifade etmiştir Eski sistem dağıldı, yenisi ise aldatmacadan ibaret. Hiçbir zaman parçalanmaması gereken şeyin yerini boşluk aldı". Metternich, II. Mahmud'un idarî yapının Avrupa tarzda yeniden örgütlenmesini sağlamaya çalışmasını kınamaktadır. (*Metternich Memoires*, s. 370; *Metternich, Papieren*, s. 350).

islâmî yapısını koruyup uygun bulduğu ve faydalı gördüğü yabancı unsurlarla birleştirmelidir. Birleştirme veya uyuşma meselesinde ise, Divan çok ince ve dikkatli araştırma yaparak onların kendi ilkeleriyle bağdaşıp bağdaşmadığına karar vermelidir.

Metternich Reşit Paşa'yı, Avrupalı mütahassısları Osmanlı ülkelerine davet etmekten sakındırmaktadır. Onun kanaatine, yeni ordunun eğitimi için yabancı askeri ülkesine davet eden II. Mahmud hata yapmıştır. Neticede, devlet az veya çok Avrupaî tarzda giyinmiş asker ve subaya sahiptir. Ancak o eski Türk ordusunu dağıtmakla yenisini tekrar kuramadı ve o ondan büyük bir orduya sahip olmadı²².

O ısrarla Türkiye'nin kendi benliğine ve kültürüne sadık kalmasını tavsiye etmektedir. Reşit Paşa'ya da devlet eğer güçlü olmak istiyorsa öncelikle kendi değerlerine sahip olmasının şart olduğunu belirtmekteydi. Metternich, ısrarla "müslüman kalın" diye tekrarlamaktaydı. Tavsiyelerini, şöyle sürdürmüştür: "En iyi müessesenin ve en iyi hükümetin ölçüsü ülkenin gelenek, görenek, hukuk ve maddî manevî değerleriyle uyuşmasıdır ki hayata tatbik edilebilsin".²³

Metternich'in ifadelerinden de anlaşılıyor ki Avusturya'daki egemen gruplar Gülhane Fermanı'na ve burada yer alan reformlara olumsuz bakmaktaydılar. Evet, o zaman Avusturya'yı yöneten muhafazakâr asil gruplardan başka türlü cevap beklemekte biraz zor olurdu²⁴. Metternich, bu fermenda Sultan'ın yetkilerini sınırlayıcı ve (onun için, kutsal ittifakın kurucularından biri olarak, bu olay son derece rahatsız edici idi) Türk derebeylerinin (feodal) haklarını zedeleyici kararları gördü ve benzer gruplarla kendisi de Avusturyada aynı durumla karşılaşacağı) endişesini taşıyordu²⁵.

22 Herhalde, Metternich burada 1826 Yeniçeri'nin ortadan kaldırılmasını kastetmektedir. Ancak burada tarihî bir gerçeği dikkate almamaktadır: Yeniçeri ordusu kendi askerî yeteneklerini çoktan kaybetmiştir. Feodal sipahilerde kendi önemini yitirmişlerdi ki II. Mahmud bunu düzeltmeye gitti. Daha detaylı bilgi ve II Mahmud'un reformları için bakınız. G. Rozen, a.g.e., II, *Novoe vremya* b. 1 L., 1968, s. 134-150 ve 216-274.

23 Metternich, *Mémoires*, s. 379-385.

24 Hatta Avusturya ansiklopedilerinde bile Meternich kendi dış politikasını kutsal ittifaka dayandıran, tutucu ve reaksiyoner olarak tasvir edilmektedir. Aynı zamanda Yunanlıların kurtuluş savaşına karşı çıkmıştır ve Avusturya'nın parçalanmasına sebep olmuştur. İç politikada Metternich demokrasinin, liberalizmin ve bütün millî hareketlerin amansız düşmanı olmuştur. (*Osterreich Lexicon*, Bd 2, Wien, 1966, s. 758).

25 Padişahı ikna etmeye çalışan Metternich, ona başarılarının sırrını kendine ait politikalarda araması gerektiğini söylüyordu: Biz zamanın başışladığı bütün iyilikleri almaya ve benimsemeye çalıştık, bunun yanı sıra kendi görüşlerimize uymayan şeylerden de uzak kalmayı ihmal etmedik. Neticede, Avusturya diğer Avrupa devletlerinin denediği değişiklik ve yeniliklerden uzak kalmayı tercih etti. (Metternich, *Mémoires*, t. IV s 385). Bilindiği gibi, tarih bu hilekâr tutucu prensi acımasız cezaya çarptırdı. 1848 Mart ayında Avusturya'da ihtilâl koşturdu ve Metternich İngiltere'ye kaçarak hayatını zor kurtardı.

Rusya'nın elit ve egemen grupları ise fermanı olumsuz karşıladılar, hatta olayı bir komedi olarak nitelendirdiler. G. Rozen, "İstanbul'daki bütün sefirler arasında sadece Butenov bu komediyi "tasvip etmedi" diye kaydetmektedir²⁶.

Çar'ın elçisi çok gizli bir şekilde hazırlanmış olan fermanı elde etmek istiyordu. Butenov Mustafa Reşid Paşa'nın hareketlerini izlemeye, gözetmeye hususî bir özen göstermekteydi. Sefir, bütün bunları Nesselrod'a anlatırken eğer Reşid Paşa'nın bu hareketini önceden kestirebileydim, o zaman belki onu olaya haricî bir boyut kazandıran yabancı sefirleri törene davet etmekten vazgeçirme konusunda ikna edebilirdim, diye yazıyor. Elçilerin törende hazır bulunmaları, Butenov'un ifadesine göre, Gülhane Hatt'na uluslararası nitelik kazandırdı²⁷. Demek ki, Butenov ferman töreninin hazırlıklarını daha önceden öğrenebilseydi Mustafa Reşid Paşa'nın yapmak istediği ve başardığı olayın dış politikaya yansımaları önlemeye çalışacaktı.

Beyrut'taki Rus konsoloslu, Çar I. Nikola'nın sadık hizmetçisi K. Bazili, Gülhane fermanına herşeyden önce yüksek hakimiyetin sınırlandırılması nazarıyla baktı. Bunda da o Mustafa Reşid Paşa'yı suçlu bulmaktaydı. K. Bazili'nin yazdığına göre onun telkiniyle ve Sultan Mahmud'un kurduğu sistemi yeni ve başarılı bir şekilde geliştirme bahanesiyle nâzırların (bakanların) yüksek nüfuzuyla hakimiyeti Gülhane hatt-ı hümayunu diye adlandıran anayasal paradile sınırlandırmayı başardılar...²⁸"

Bazili'nin kanaatine göre bu ferman Sultan Abdülmecid'in sadece kendi çıkar ve menfaatlerini düşünen nâzırları tarafından hazırlamıştır. Zira onlar, sadece kendi çıkarlarını düşünmekte ve sınırsız zenginliklerinin emniyetini açgözlülükle ve hırsıyla savunmaktaydılar. Bunun için de devletin tek iyilik kaynağı ve birleştiricisi olan hükümetin ve hükümdarın zayıf olmasını istemekteydiler Gülhane Fermanı yamalı bohça gibi görünüyordu. Bu da hükümetin, dolayısıyla onun yüksek hükümdarının zayıflığını apaçık ve bilinçli olarak dışa yansıtmaktaydı²⁹. Gülhane hattına karşı oluşan Rus kamuoyunun olumsuz tepkisinin başka bir nedeni de fermanın Osmanlı devleti üzerinde İngiltere ve Fransa etkisinin artmasına ve Rusya etkisinin azalmasına yol açacağı düşüncesi idi.

Tarihçi S. Tatişşev sonraları fermandaki Müslümanlarla gayri müslimler arasındaki eşitlik maddesinin Sultana, Londra ve Viyana tarafından yazdırıldığını

26 G. Rozen, a.g.e., t. II, s. 20, "Komedi" kelimesini Rozen tırnak içinde vermiş olup bu tabir tamamıyla Butenov'a aittir.

27 AVPR, 1839, MİD, fond, Kanselyarya, d 47, N. 304.

28 K. Bazili, a.g.e., s. 181.

29 K. Bazili a.e., s. 184. Türkiye'nin durumunu iyi bilen, tecrübeli ve olayların canlı şahidi böyle bir kişinin Gülhane hattını böyle nitelendirmesi, doğrusu hayret vericidir. Tabii, o böyle bir kanaata fermanın saltanatı sınırlandırmasıyla varmıştır. Zira fermana oldukça karşı çıkan ve hiçbir şeyle sınırlandırılmayacak mutlak saltanatı savunmaktaydı. Çünkü dayanağı kendi hükümdarı I. Nikolay olan kutsal ittifakın doktrini de böyle idi.

yazdı³⁰. Başka bir değerli Rus dış politikası tarihçisi S. Jiğarev, bu konuya daha belirgin yaklaşımlarda bulundu. Onun kaydettiğine göre Avrupa hariciyesi Rusya'nın doğu Hıristiyanları üzerindeki himaye haklarını "azaltarak" Balkan halklarının içinde buldukları ağır şartlardan Rusya'nın değil "Avrupalı devletlerin ve Sultanın kendi icraatları sonucu kurtulacaklarına dair imaj oluşturmaya çalışıyorlardı". Bunun bir göstergesi ve teminatı olarak da Londra ve Viyana daha 1839 sonlarına doğru doğu Hıristiyanlarının hamisi olarak Türk hükümetine Gülhane'de Hatt-ı Hümayunu ilan ettirdi. Türk hükümeti Londra ve Viyana'nın da etkisiyle icraatta değil sözde bile olsa Hıristiyan eyaletlerinde ardarda esaslı reformlar yapacağını vaad ederek tarihte ilk defa Osmanlı teb'asındaki vatandaşların her sahada eşitliğini ilân etmiş oldu³¹.

İngiltere ve Fransa'nın kamuoyunun ve idarelerinin müspet karşıladıkları Gülhane fermanındaki reformları, egemen grupları mutlakiyetçi asilzadelerden oluşan Avusturya ile köylü ve büyük toprak sahiplerinden oluşan Rusya'nın olumsuz karşılamaları gayet tabii idi.

Bununla birlikte, İngiltere ve Fransa'nın tutumunun herşeyden önce bu devletlerdeki hakim elit tabakanın tamamen menfaate dayalı siyasî ve iktisadî emellerinden ileri gelmekte olduğunu belirtelim. Yine, İngilterenin bu meselelerle meşgul olan egemen grupları kendi çağında Yakın ve Ortadoğu'nun tartışmasız en büyük reformcusu olan Mehmet Ali Paşa'nın amansız düşmanı idiler. İngiltere ve Fransa, temeli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na dayanan reformların semeresini vaktiyle Türkiye'den daha çok gördü. Çağdaş Türk tarihi profesörü T. Z. Tunaya, Türk reformlarıyla ilgili Batılı devletlerin siyasi tutumlarını yazarken, "Batılı büyük devletler Osmanlı üzerine üstünlük kazanır kazanmaz önce Sultanın danışmanlığını yaptılar, sonra insiyatifi ele geçirince reformların gayesine de karışmaya başladılar. Bu müdahale ve engellemeler zamanla diktatörlük derecesinde baskıya dönüştü; bütün bunlar Batı medeniyeti adına yapılmaktaydı, ama işe gelince Batılı büyük devletlerin çıkarlarıyla açıklık kazanıyordu³². Gülhane Hatt-ı Hümayun'unu hariç boyutlarına bakıp incelediğimiz zaman o dönemin şartlarında Sultan'la Mehmet Ali Paşa'yı barıştırabilecek iken Mehmet Ali Paşa'nın bu meseleye yaklaşımı ve tutumu ile alâkalı olarak böyle olmamıştır. Sultanla Mısır Valisinin münasebetleri tamamen Osmanlı devletinin iç meselesidir. Hakikatte ise, bildiği gibi Mehmet Ali Paşa Sultan'dan bağımsız idi ve ona karşı düşman cephesinin devlet başkanı ve askeri rakibi gibi tavır sergiliyordu. Öte yandan Vali'nin hareketi Hatt-ı Hümayun'un hazırlanışındaki tek sebep olarak gösterilmese bile, fermanın ilânını hızlandırmada başlıca etken olmuştur.

6 Aralık 1839'da bütün eyalet valilerine Gülhane Hattı'nın tam metni ve ilân merasimi hakkında geniş bilgi veren Padişah fermanı ulaşılmış bulunuyordu. Fer-

30 S. Tatişşev, a.g.e., s. 577.

31 S. Jiğarev, *Russkaya politikaya v. Vostoçnom voprose*, t. II, M 1896, s. 3.

32 T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 37.

man valilerden Gülhane Hattının eyaletteki bütün teb'aya ulaştırılmasını ve uygulanmasını, kurallara uymayanların da cezalandırılmasını emrediyordu³³.

6 Aralık 1839 tarihinde Mehmet Ali Paşa'ya da bir ferman gönderildi. Fermanla birlikte buyruldu³⁴ da gönderilmiŐti. Mısır valisine Sadrazam Hüsrev Paşa'nın emri gönderilmiŐti. Böylece Hüsrev Paşa Sultan'ın Mehmet Ali Paşa'yı sıradan bir eyalet valisi olarak gördüğünü ve onun da diğer valiler gibi emre uyması gerektiğini hatırlatmak istiyordu.

Mehmet Ali Paőa'dan Őiddetle nefret eden Hüsrev Paőa dűőmanını elinden kaçırmamak için bu fırsatı kullanmak istiyordu. Mehmet Ali Paőa da ona aynı tarzda cevap vermiŐti. "Saygıdeğer Paőanın malûmu üzere" diye baŐlayan. Sadrazamın meŐhur buyruğu Őöyle devam ediyordu: Temeli âdil kanunlara dayandırılarak dahice kurulan istikrarlı düzen olmaksızın herhangi bir devlette mükemmel idarenin gerçekteştirilmesinden ve halkın refahından, huzurundan bahsedemeyiz. Ancak kendisini ardarda geliŐen olayların ve engellerin muazzam pençesinde bulan Osmanlı devleti böyle bir düzeni gerçekteştirebilecek fırsat bulamadı. Fakat devletin terakkisini ve teb'asının selâmetini can u gönülden isteyen Sultan hatt-ı Őerifi ilân ederek her tarafa benzer fermanları gönderip devletin ücra köŐelerinde dahi onun uygulanmasını istemektedir.

Ayrıca Sultan bu fermanların Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'ya da gönderilmesinin zaruretine inanmıŐ ve bunun için Kâmil Paşa'yı görevlendirmiŐti.

Fermanın muhtevasıyla tanıştıktan sonra Paşa idareye ve diyanete yeni bir canlılık, devlete istikrar ve terakki halka selâmet v.s. vaad eden -ki kendisinin her zaman yapmaya çalıŐtığı- reformların temeli olan kanunları gördü. Mektubun nihâf bölümünde ise Sadrazam, Paşa'nın kendisi ve oğlu İbrahim Paşa'dan idaresindeki bütün halka Sultan fermanının duyurulmasını sağlamasını isteyerek muhtevası Hatt-ı Hümâyun'da belirtilen bu hayırlı ilkelerin hayata geçirilmesi konusunda kendisine karşı hüsn ü teveccühü, büyük ümitleri olduğunu ifade etmektedir³⁵.

Buyruğun genel muhtevasını Hüsrev Paşa'nın Gülhane Fermanında vaad edilen hayırlı icraatların Mehmet Ali Paşa idaresindeki topraklarda yapılmadığı iddiasını teŐkil etmekteydi.

Mehmet Ali Paşa, Hüsrev Paşa'nın mektubundaki bu hicivli ifadeleri anlamakta güçlük çekmedi ve bunun altında kalmayarak aynı tarzda bir cevap hazırlamaya başladı. 5 Ocak 1840 tarihinde Sadrazam'a cevap mektubunu gönderdi. Paşa, Sadrazam'a Kâmil Paşa'nın elinden iki nüŐa ferman aldığını bildirmek-

33 Firman circulaire adresse av Gouverneurs des provinces., - G. Noradounghian, Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman, t. II, 1789-1856, Paris, 1900, s. 290-294.

34 "Buyruldu" Sadrazam'ın emridir. (Eskiden eyalet valileri, beylerbeyi de verebilirdi).

35 Bouyrouldu du Grand Vizir â Mehmet Ali Pacha, Gouverneur de l'Egypte, pour la promulgation du précédent Hattı-Cherif -G Noradounghian, Recueil, t II, s. 295-296.

teydi. Sultanın fermanına karşı sonsuz saygılarını arz eden Paşa, bir nüshasını Suriye ve Adana'nın başlıca şehir yerleşim merkezlerini idare etmekte olan İbrahim Paşa'ya kopyasını ise Cidde'ye gönderdiğine dair haber veriyordu. Ayrıca, Kahire'de Yüksek Divan Meclisi'nin toplanacağını ve buraya kadıların, müftülerin, ulemanın, şeyhlerin, imamların, kâtiplerin, şehreminilerin ve Avrupa devletlerinin konsoloslarıyla gayrı müslim grupların temsilcilerinin davet edileceğini müjdeliyordu. Bu mecliste yüce fermanın en içten sonsuz saygılarla sesli olarak okunacağını, bunu müteakip Sultan'ın şanı, şerefi ve devletin bekası için dualar edileceğini bildiriyordu.

Görünüşte yumuşak olan böyle bir girizgâhtan sonra Mehmet Ali Paşa, bundan sonraki satırlarda Sadrazam'a yapılmak istenilenlere önce kendilerinden başlamaları gerektiğini hatırlatmaktadır. O öncelikle Fermanda belirtilen reformların Türkiye'de hiçbir zaman uygulanmadığını, kaçınılmaz şartlara rağmen tedbirlerin alınmadığını vurguluyordu. Bundan dolayı, itaatkâr, ihlâslı ve ihtimamlı olmalarına rağmen Osmanlı nâzırlarının bütün çaba ve çalışmalarının boşa gittiğini ifade etmekte ve şöyle devam etmektedir: Bulduğum ülkede ise, mal, can, ırz ve hayat güvencesi benim senelerce süren uğraş ve çalışmalarım sonucunda yavaş yavaş ve köklü olarak temin edilmiştir. Kimse hakkında aykırı olarak idam cezasına çarptırılmadı; güçlü ve kuvvetli hiçbir zaman zayıfın hakkına tecavüz edemez; mülk müsaderesi, para cezası ve zorunlu çalışma cezası veya özel emirlerle bunları tayin etmek veya sınırlandırmak, kan davası hiç görünmez; ve nihayet, her varis kendine ayrılmış mirası alma hakkına sahiptir.

Bundan sonra Mehmet Ali Paşa, ülkesinin ihtiyaç ve şartlarına uygun bulunduğu birkaç maddeyi uygulamaya başladığından, örneğin, daha önceleri kanunla yürürlükte olan mecburi beş senelik askeri hizmetin bundan sonra 15 seneye uzatılacağından ve diğer hayırlı icraatların da uygulanacağından bahsediyor.

Gülhane hatt-ı hümayunuyla ilân edilen reformların kendi teb'ası üzerinde çoktan uygulandığını ve epeyce yol aldığını ifade eden Mehmet Ali Paşa'nın cevabî mektubu İstanbul'da Padişah ve bilhassa Hüsrev Paşa tarafından yeterince anlaşılacaktı.

Sultanla tartışmamak ve onunla temel konularda anlaşmak isteyen Vali mektubunu saygılı ve sadakatli cümlelerle bitirmişti. İkiyüzlü ve mülayim kılığa giren paşa, karşılaştığı zorluklardan dolayı beklediği neticeyi henüz tamamen elde edemediğine dikkat çekti. Dolayısıyla Sultanın desteğini alıp "Hatt-ı Şerif" diye adlandırılan şanlı reformları da gerçekleştirerek gücünü iki katına çıkaracaktı³⁶.

İhtiyar Paşa iki yüzlülük yaptı. O Batı tarzlı reformların Türkiye'de yapılmasına karşı idi. Araştırmacı tarihçi Rozen'in de ifade ettiği gibi, Mehmed Ali Paşa Gülhane Hattı'nın ilânını önyargıyla değerlendirdi ve bütün bunları kendine yö-

36 Acte responsif de Mehmed Ali Pacha d'Egypte, av Grand-Vizir, assurant l'exécution du Hatt-Cherif de Gülhane, En date du 5 janvier 1840, - G Noradounghian, Recueil t II, s. 296-298.

netilmmiş darbe olarak netilendirdi³⁷. Gerçekten de, II. Mahmud'la aralarında anlaşmazlık çıktığı zaman Mehmet Ali Paşa, Türkler ve diğer Müslümanlar nezdinde Sultan'ı gözden düşürmek için elinden gelen herşeyi yapmış. O Sultanı kâf'lerin takipçisi ve taklitçisi olarak tasvir ederek İslâm'a hıyanet etmekle itham etti. Onun oğlu İbrahim Paşa Türkiye seferinde Türk muhafazakârlarının odak noktası ve hamisi durumuna gelmiş yenilik karşıtı bütün güçleri, tutucuları ve hayatta kalan yeniçerileri kendi etrafına toplamayı başarmıştı.

3 Kasım 1839 tarihli reform kararlarının kendi aleyhine gelişerek Türkiye'nin Batı nezdindeki itibarının artacağını fark eden Mısır Valisi ayrıca Hatt-ı Hümayunun kendi teb'ası olan birçok insanı Padişah tarafına celbedebileceği endişesini taşımaktaydı. Bilhassa, son zamanlarda kendine karşı sık sık ayaklanan Halep ve Şam paşalarının durumu ciddi tehlike arz etmekteydi³⁸.

Gülhane Hattı Şerifi'nin yankılarını incelediğimiz zaman, onun Türkiye'nin dış politikası açısından Batılı devletlere olumlu etki ettiği görülmektedir. Ancak Fransa'nın da desteğini arkasına alan Mehmet Ali Paşa'nın ısrarlı hareketleri, üzerine ferman, ülkenin iç politikasını aynı çapta etkileyemedi. Türk Sultanı'nın ve Reşid Paşa'nın ulaşmak istediği gayeye hep karşı cepheden bakan Mehmet Ali Paşa nazarında devlet ve onun muazzam teb'ası hep göz ardı edilmiştir.

37 G. Rozen, a.g.e., c. II, s. 21.

38 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, Yayın: Cavid Baysun, Ankara, 1953, s. 7-8.